

10. ЗВУКОВІ ЗМІНИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

- 10.1. Загальна характеристика звукових змін
- 10.2. Звукові зміни української мови
 - 10.2.1. Рефлексація **Ѣ**
 - 10.2.2. Перехід довгих *o*, *e* в *i*
 - 10.2.3. Етимологічні звуки *ы* та *i*
 - 10.2.4. Зближення ненаголошених *e* та *u*
 - 10.2.5. Зміна *o* в *a*
 - 10.2.6. Зближення ненаголошеного *o* з *y*
 - 10.2.7. Звук *i* на початку слова
 - 10.2.8. Асиміляція *й* м'якими приголосними
 - 10.2.9. Зміна *л* в *љ*
 - 10.2.10. Ствердіння приголосних
 - приголосних перед *e*
 - приголосних перед *a*
 - ствердіння *p*
 - 10.2.11. Пом'якшення приголосних
 - 10.2.12. Історія шиплячих *i* *ц*
 - 10.2.13. Історія губних фрикативних
 - 10.2.14. Чергування *y* – *в*, *i* – *й*
 - 10.2.15. Протетичні приголосні
- 10.3. Сучасні голосні фонеми та їх звукові варіанти
- 10.4. Сучасні приголосні фонеми та їх звукові вияви

Література

1. Жовтобрюх, М.А.; Волох, О.Т.; Самійленко, С.П.; Слинсько, І.І. Історична граматики української мови, Київ, 1980.
2. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
3. Крижанівська, О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики, Київ, 2010.
4. Popović, M.; Trostinska, R. «Još o perifernim fonemima u ruskom, ukrajinskom i hrvatskom jeziku», Govor, 1-2 (vol.20), Zagreb, 2004. - Str. 1-17.
5. Popović, M.; Trostinska, R. «I fonem je znak», Od foneetike do etike, Zagreb, 2005. - Str. 75-81.
6. Popović, M.; Trostinska, R. «Još o interpretaciji nekih afiksa (na materijalu ruskoga, ukrajinskoga i hrvatskoga jezika)», Riječ, 2, Rijeka, 2006.- Str. 54-63.
7. Popović, M.; Trostinska, R. «Ukrajinski jezik (u usporedbi s ruskim i hrvatskim)», Hrvatska revija, 2 (god. VI), Zagreb, 2006. - Str. 34-43.

8. Popović, M.; Trostinska, R. «Suvremeni hrvatski standardni jezik prema suvremenim istočnoslavenskim standardnim jezicima (sustavi vokalnih fonema, grafija)», Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 38/1, Zagreb, 2012. - Str. 157-173.

10.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Фонетичні зміни відбуваються протягом тривалого часу й дуже часто не завершуються в якийсь один період розвитку мови. Наприклад, багато звукових явищ, які виникли ще в давньоукр. період, повного свого розвитку і завершення набули вже тоді, коли давньоукраїнська мова перестала існувати. Багато важливих фонетичних, граматичних особливостей української мови в основному склалися ще в діалектах давньоукраїнської мови. Отже, під заголовком “Звукові зміни української мови” подаємо не тільки ті фонетичні процеси, що відбувалися вже у власне українській мові, а умовно об’єднуємо всі звукові явища, які мали місце в діалектах давньоукраїнської мови та які розпочалися в Київську добу, хоч завершилися й значно пізніше, але становлять специфіку фонетики української мови, а також і такі зміни в звуковій системі, які не тільки відбувалися, а й виникали в українській мові тоді, коли вона вже сформувалася.

10.2. Звукові зміни української мови

10.2.1. Рефлексація ѣ

Давньоруський дифтонг **ѣ** у східнослов’янських мовах не зберігся, не дав він і одного, спільного для всіх них рефлексу. В українській мові звук **ѣ** незалежно від його позиції щодо інших звуків слова змінився в монофтонг *i*: *лѣсъ* → *ліс*, *лѣто* → *літо*, *сѣно* → *сіно*, *хлѣбъ* → *хліб*, *сестрѣ* → *сестрі*. Проте в окремих діалектах є й значні відхилення від цієї загальної закономірної зміни. Так, у ненаголошеній позиції північним говорам української мови властиве вживання голосного *e* з давнього **ѣ** відповідно до секундарного *i* в інших українських діалектах: *мешѣк* (із *мѣшькѣ*), *песѣк* (із *пѣськѣ*), *стенѣ* (із *стѣна*). Ця риса раніше була значно поширенішою. Її засвідчують пам’ятки не північноукраїнського походження, наприклад, Радзивилівський літопис кінця XV ст., Крехівський Апостол 1560 р.¹ й інші.

¹ Дѣло, желѣзный (читається діло, желізний)

У пам'ятках XI століття на місці *i* іноді, хоч і дуже рідко, трапляється написання букви *и* або *е*: *нищи, въ вѣри, исцили* (36. Св. 1073 р.), *стины* (Сл. Гр. XI ст.), також *гнивъ, несть, роуце, безвестьна* (36. Св. 1073 р.), *телеси* (36. Св. 1076 р.), *дети* (Сл. Гр. XI ст.). Однак у XI столітті дифтонга **ѣ** ще існував. Це засвідчують: факти вживання *и* і *е* на місці **ѣ** в однаковій позиції в одній і тій же пам'ятці, а дифтонг і в одному й тому ж діалекті при таких умовах не давав двох рефлексів; найголовніше, в XI столітті, і навіть деякий час пізніше, давньоукраїнські голосні *i* та *e* якісно відрізнялися від того звука, який позначався буквою **ѣ**, бо їх доля в східнослов'янських мовах була іншою, ніж голосних, що утворилися з **ѣ**. В українській мові, наприклад, звук *i* з **ѣ** не змінився в середньо-передній голосний *и* (*ліс*, порівн. *лина*), в російській мові *e* з **ѣ** не лабіалізувався (*лев*, порівн. *л'от* із *леть*). В XI столітті давньоукраїнські голосні *i* та *e* ще зберігалися; отже, тоді замість **ѣ** ще не вимовлявся монофтонг *i* або *e*, інакше він пізніше змінився б так, як етимологічні *i* та *e*.

Уживання у пам'ятках того часу букв *и* та *е* на місці **ѣ** може пояснюватися звичайними помилками². Може воно, що більш імовірно, і відбивати зближення, хоч і не збіг, дифтонга **ѣ** з монофтонгом, який пізніше розвинувся з нього.

Утрата дифтонгічної вимови **ѣ** і зміна його в монофтонг відбувалися не в усіх східнослов'янських мовах і їх діалектах одночасно. В більшості південних діалектів давньоукраїнської мови процес переходу **ѣ** в *i* припадає в основному на XII–XIII століття, тобто на час активного формування мови української народності, становлячи одну з її найважливіших фонетичних особливостей. Проте в північних говорах української мови дифтонгічна вимова звука **ѣ** (*л'ес, п'есня*) під наголосом затрималася значно довше, в деяких із них до нашого часу. Але під впливом літературної мови та південних говорів територія з дифтонгічною вимовою голосного на місці давньоукраїнського **ѣ** поступово звужується й обмежується. Оскільки дифтонг **ѣ** змінився на *i* незалежно від його місця в слові, звук *i* з **ѣ** не чергується з іншим голосним, він у сучасній українській мові зберігається як у закритому, так і у відкритому складі (*вік* з *вѣкъ*, *віку* з *вѣка*).

Зміну **ѣ** на *i* письмові пам'ятки засвідчують звичайно вживанням букви *и* замість **ѣ**: *никоторыи, витры* (Гал. Єв. 1266–1301 рр.), *свѣдитѣльствуютъ* (Жит. Сав. XIII ст.), *видяще* зам. *вѣдяще* (Євс. Єв. 1283 р.),

² Див. Булаховський, Л. А. Нариси з історії української мови. До питання про мову стародавнього Києва та Київщини, Мовознавство, Т. XIII, 1955р. - С. 44–45.

свидци (Граам. 1370 р.), розділяючися, дитемъ (Присяга воєводи Романа 1393 р.), крипость, лисы (Граам. 1407 р.), потрібно (Граам. 3.1 1421 р.), мисльца (Граам. 1440 р.), дити (Граам. 5. XI 1445 р.), всих (Крех. ап. 1560 р.), найисл. (Літ. Сам. поч. XVIII ст.) і інші. Але в українській мові поступово узвичаїлося вживання букви **ѣ** з вимовою *ї*, як *і*, бо іншого значення вона після зміни дифтонга **ѣ** в *і* вже не мала. Саме тому цю букву почали писати не тільки для передачі голосного *і*, що походить з дифтонга **ѣ**, а й для позначення звука *і* іншого походження. Про таке її використання свідчать пам'ятки уже з XVI століття; *мѣр* зам. *мир*, *дѣвѣтєся*, *жѣвѣтє* (Крех. ап. 1560 р.), зо *вѣх сѣль* (=сіл із *сель* — Пересоп. Єв. 1556–61 рр.). Дуже поширене воно протягом XVII і всього XVIII століть: *фѣгура* (“Діалог” І. Волковича 1631 р.), *сѣмь*, *вусѣмь*, *сѣлскихъ* (Літ. Вел. 1720 р.), *тѣлко*, *бѣлшъ*, *жѣнки*, *нѣпъ*, *сѣмь*, *Солоха Федкѣвна*, *Тимѣшъ*, *вѣнь*, *рокѣвъ*, *вѣльно* (Некраш. XVIII ст.), *нерѣвня* (36. Дзюб. 1728–1730 рр.), *нѣчь*, *шѣсть*, *видсѣль* (І. Котляревський, Енеїда, 1798 р.). Традиція писати **ѣ** для позначення звука *і* у письменників західних областей України тривала аж до XIX століття. Наприклад, у “Русалці Дністровій” (1837 р.) буква **ѣ** послідовно вживалася для передачі як голосного *і* з колишнього дифтонга **ѣ**, так і голосного *і* з *е* та етимологічного *і*: *тобѣ*, *квѣтка*, *вѣрний*, *сусѣди*, *на нѣм*, *олѣнь*, *камѣнь*, *осѣнь*, *нѣс* (=дієсл. *ніс*), *ѣвась*, *моѣ*, *тіѣ* тощо.

10.2.2. Перехід довгих *о*, *е* в *і*

Довгі *о*, *е*, які ще в давньоукраїнській мові утворилися в нових закритих складах. В українській мові довгі *о*, *е* дифтонгізувалися, і на їх місці утворилися голосні, якісно відмінні від етимологічних *о* та *е*.

Довгий *о* незалежно від того, який редукований занепадав у дальшому складі — *ь* чи *ь*, розвивався в такі дифтонги: *уо̆*, *уӗ*, *уі̆*, *уї̆*, наприклад: *вѣл* → *вѣул*, *вѣел*, *вѣул*, *вѣіл*; *кѣн* → *кѣун*, *кѣен*, *кѣун*, *кѣін*. Аналогічна зміна довгого *о* відбувалась у новому закритому складі й перед звуком *й*: *мѣй* (із *моій*, орфогр. *мои*) → *мѣуй*, *мѣей*, *мѣун*, *мѣуй*; *бѣй* (із *боій*, орфогр. *бои*) → *бѣуй*, *бѣей*, *бѣун*, *бѣуй*.

Про такий шлях свідчать насамперед окремі північноукраїнські говори, в яких до цього часу на місці етимологічного *е* в новоутворених закритих складах під наголосом зберігаються дифтонги різного типу: *вѣул*, *вѣел*, *вѣул*; *стѣул*, *стѣел*, *стѣул*; *кѣунь*, *кѣень*, *кѣунь* і под.

Інакше розвивався етимологічний голосний *е*. Найімовірніше, його зміна відбулася таким шляхом. Якщо в наступному складі занепавав редукований *ь*, то попередній *е* після подовження почав дифтонгізуватися й пе-

рейшов у *іє* (*несль* → *нєс* → *нієс*). У дифтонгу *іє*, перший компонент якого нескладотворчий *і* вимовлявся з наближенням до *й*, голосний *є* зазнав лабіалізації, тобто перетворився на *о*. Далі він розвивався тим же шляхом, що й довгий етимологічний *о*: *н'ієс* → *н'іос*, *н'уєс*, *н'уєс*, *н'уіс*, *н'уіс*; *в'ієз* → *в'іоз*, *в'уоз*, *в'уєз*, *в'уиз*, *в'уіз*.

Це підтверджують північні говори, в яких на місці *є* перед складом з колишнім *ь* досі існує дифтонгічна вимова: *в'ієз*, *в'уоз*, *в'уєз*, *в'уиз*, *в'уіз*; *н'ієс*, *н'уєс*, *н'уєс*, *н'уіс*, *н'уіс*; *сієл*, *с'уєл*, *с'уєл*, *с'уіл*.

Якщо в наступному складі занепадав редукований *ь*, то етимологічний *є*, подовжувався і розвивався в новий *ѣ*, який звучав, як дифтонг *іє*. Подальша його доля була така ж, як і доля давнього дифтонга *ѣ*.

Дифтонгічні голосні в українській мові, крім деяких північних говорів, не збереглися. Поступово, протягом тривалого часу, вони почали змінюватися в монофтонги. Дифтонг з колишнього етимологічного *є* в новоутвореному закритому складі перед давнім *ь* розвинувся в *і*:

п'ієч' (з *пєчь*) → *п'іч*,
ш'ієст' (з *шєсть*) → *ш'іст'*,
кам'ієн' (з *камєнь*) → *кам'ін'*,
ос'ієн' (з *осєнь*) → *ос'ін'*.

Дифтонги з *о* та *є* (перед колишнім *ь*), зважаючи на їх наслідки, розвивалися в різних говорах неоднаково. В південно-східному й південно-західному наріччях найпоширенішим був дифтонг *уі*, який через посилення у вимові другого компонента *й* змінився на *і*: *в'уіл* (з *вѡл* ← *воль*) ← *віл*, *б'уій*, (з *бѡй* ← *бойь*) → *б'ій*, *к'ун'* (з *кѡн'* ← *конь*) → *кін'* {*кінь*}, *т'уітка* (з *т'ѣтка* ← *тетька*) → *тітка*, *в'уіз* (з *в'єз* ← *везль*) → *віз*.

Секундарний голосний *і*, що розвинувся через дифтонгічну стадію після занепаду *ь*, *ь* у новоутвореному закритому складі з етимологічних *о*, *є*, становить одну з найважливіших фонетичних рис сучасної української мови (*стіл*, *сніп*, *сіль*, *мій*, *ніс*, *вів*, *сім*). Коли в наступному складі не було редукованого, давні голосні *о*, *є* на *і* не змінилися: *вози*, *носи*, *коні* (з *кон'ѣ*), *везла*, *несла*, *могла*. Цим зумовлене чергування етимологічних *о*, *є* у відкритих складах з секундарним *і* в новоутвореному закритому: *снопи* — *сніп*, *твоя* — *твій*, *несу* — *ніс*, *село* — *сіл*, також *могла* — *міг*, *несла* — *ніс* із давньоукраїнського *могла* — *мо-гль*, *не-сла* — *не-сль*.

Деяким північним говорам процес монофтонгізації дифтонгів з довгого *о* також відомий, проте, наслідки його інші, ніж у південних наріччях: *снуп*, *вул*, *кун'*, *сніп*, *вил*, *кін'*, *в'уз*, *н'ус*, *т'утка*. Це саме спостерігається і

в окремих південно-західних говорах, наприклад, у середньозакарпатських: *вул, сул', н'ус*.

Дифтонги з етимологічних *о, е* (перед колишнім *ь*) пам'ятки фіксують написанням букв *у* та *ю*. Вперше вони засвідчені вже в XIII столітті, хоч і дуже рідко: *субутный, щюдрь* (Тип. Єв. XIII ст.). Значно частіше їх засвідчують пам'ятки XIV століття і пізніших часів, а в творах, що відбивають риси північного наріччя, вони поширені до кінця XVIII століття: *друздь* (Грама. 1359 р.), *добровулно, василювь, Ларивунь* (Грама. 1366 р.), *Стрыювь роць* (Грама. 1383 р.), *Коундрата* (Грама. 1401 р.), *оттуль* (Грама. 1498 р.), *стуй, твоуй, злодѣювь* (Пересопн. Єв. 1556–1561 рр.), *поклунь, посланцувь, твуй, отсул, нуг* (Лист Б. Хм. 8. VI 1648 р.), *ляхувь* (Лист Б. Хм. 11. VII 1648 р.), *вуйскомь* (Лист Б. Хм. 17. VII 1650 р.), *кущувь* (Лист Б. Хм. 3. VIII 1650 р.), *моуй* (Лист Черніг. накази, полк. 26. V 1651 р.), *татарувь* (Львів, літ. XVII ст.), *двур, нуч, свуй, тулко, Якув, своуй* (Полт. акт. XVII ст.), *двурь, свуй, свекор муї, тоть думь, тестювский* (Бориси, акт. XVII ст.), *тулки, вюнь, пюпь, втюкь, пятюнка, Пархюмь, Антюнь* (Ів. Некраш. XVIII ст.).

Монофтонг *і* з давнього *е* найдавніше засвідчується з другої половини XIV століття: *шистьдесѧть* (Грама. 1359 р.), *шистьцѧтого* (Перем, грама. 1366 р.), *шисть* (Вишен. грама. 1393 р.), *нестроинья з нестроенья, сильныхъ з сельныхъ* (Пут. Єв. XIV ст.).

Секундарний *і* з етимологічного *о* письмові пам'ятки найдавніше засвідчують пізніше, ніж виникнення його в живій мові тільки з XVI століття: *гакивниця, Макогинь, Антинь* (Опис Черк, з.), *pidwoody, pluhio* (Опис Луцьк, з. 1552 р.), *покиль* (Луцьк, кн. 1583 р.), *талярівь* (Єв. XVI стол. з-під Острога).

З кінця XVI століття секундарний *і* на місці колишніх *о* та *е* в новому закритому складі письмові пам'ятки староукраїнської мови реєструють уже відносно часто: *больше нижь* (Стат. Льв. бр. шк. 1586 р.), *тільки* (Лист Чигир, коз. Волевача 1600 р., Пересторога, початок XVII ст., Борисп. акт. XVII ст.), *тилко* (Лист Б. Хм. 8. VI 1648р.), *потимь, килка, куринного, сільскимь, шист, шагив* (Полт. акт. XVII ст.).

Отже, *і* з *о* письмовими пам'ятками засвідчується достатньо пізно. Звичайно, традиційна орфографія заважала передачі на письмі живої вимови звуків. У цей час на місці етимологічних *о* і *е* дуже часто вживають букви *у* й *ю*. Причини: секундарний звук *і* заступав дифтонги з *о* та *е* дуже повільно, не в усіх позиціях і не одночасно у всіх діалектах. Спочатку виник і на місці етимологічного *е* в позиції перед складом з колишнім *ь*. Цьому сприяв збіг дифтонга, що утворився з такого *е*, з давнім *ѣ*, який уже перебував тоді в

процесі монофтонгізації. Переважна більшість українських говорів у цій позиції мала голосний *i* не пізніше XIV століття, про що свідчать і наведені вище приклади із староукраїнських письмових пам'яток.

Як відомо, з XVI століття букву **ѣ** використовують для позначення голосного *i* будь-якого походження; написання ж її на місці етимологічного *e* перед складом, у якому занепає **ь**, у деяких пам'ятках стає тоді звичним: *яч-м'ѣнь, ступ'ѣнь, рем'ѣнь, н'ѣч* (Крех. Ап. 1560 р.). Отже, воно свідчить також про поширену тоді вимову в цій позиції голосного *i*.

З дифтонга на місці довгого *o* (з етимологічного *o*) та *e* перед складом з колишнім **ь** звук *i* розвивався пізніше, спершу лише в окремих південних діалектах. Деяким діалектам цей звук відомий з XV століття, а іншим – значно пізніше. Процес поширення *i* з довгого *o* відбувався з півдня на північ, однак повністю не завершився й досі. Говори з секундарним *i* та з відповідними йому дифтонгами водночас могли співіснувати й творити різну картину на відносно невеликій території. Про строкатість Полтавщини другої половини XVII століття свідчать “Актові книги Полтавського міського уряду”, в яких непогано засвідчена жива мова місцевого населення того часу, наприклад: *стулко, напотум і тилко, потим* та інші.

В українській мові можна виділити групи слів і окремі позиції з деякими особливостями щодо переходу етимологічних *o*, *e* в *i*:

а) У словах типу *будівля, зимівля, торгівля* (із *будовля, зимовля, торговля*) звук *i* на місці старого *o* виник нефонетично, бо в наступному складі ніколи не було редукованого **ь** чи **ь**. Діяла тут аналогія до інших слів з голосним *i* в закритому складі. Власні назви в такій же позиції зберігають давній звук *o* (*Теребовля, Боромля*), те ж саме маємо і в слові *ловля*.

б) У слові *вісім* (із *осмь*) звук *i* в останньому складі розвинувся нефонетично, бо *e*, на місці якого він виник, не етимологічний, а секундарний голосний, що з'явився після приголосного перед сонорним *m*, коли на кінці слова зник **ь** (*осем' → восім*). Тут безсумнівний вплив слова *сім* (*осем' → восім*). У першому ж складі голосний *i* розвинувся за аналогією до звука *i* другого складу (*восім → вісім*). У південно-східних говорах до цього часу поширена вимова *восім*.

Існує думка й про фонетичну зміну етимологічного *o* на *i* в слові *осмь*. Посилаючись на засвідчене в пам'ятках *усмь* (наприклад, у Полт. актах XVII ст.), припускають, що після занепаду кінцевого **ь** голосний *o* в новому закритому складі, подовжився, далі дифтонгізувався і звичайним для української мови шляхом перетворився на секундарний *i*. Однак на перешкоді такому поясненню стоїть те, що *o* після занепаду кінцевого **ь** насправді не потрапляє в закритий склад, оскільки перед сонорним *m* після

с у зв'язку з занепадом редукованого фонетично розвивається вставний *e* (*o-смь — осем*'), отже, *o* не приймає на себе компенсаційного подовження, а значить, і не опиняється у фонетичних умовах, які могли б викликати його дифтонгізацію та подальшу зміну в напрямі до монофтонга *i* (порівн. *огнь → вогонь*).

в) У запозичених словах *o*, *e* і не змінюються (*том, інженер*), проте за аналогією до інших слів звук *i* в закритому складі може виникнути й у деяких словах іншомовного походження, головним чином, давно запозичених: *гніт, дріт, колір, папір, табір, якір*. Пізніше *i* міг засвідчуватися в них й у відкритому складі: *папіру* (Максим. Малор. п., 1827, стор. 111).

Змінився голосний *o* на *i* також у власних іменах давнього засвоєння (*Сидір, Прокіп, Федір, Яків, Самійло*), але *e* в аналогічних умовах зберігається (*Артем, Арсен, Євген*).

г) У називному відмінку слів типу *кінець, стілець, камінець, кілок, лікоть* (з випадними *o*, *e* із *ь*, *ь* в суфіксі) вживається секундарний звук *i* на місці старого *o* у відкритому складі. Пояснюють це аналогією до закритого складу в інших відмінках цих же слів: *кінця, кілка, ліктя*. Проте в подібній позиції ряд слів у відкритому складі не знає зміни *o* в *i*: *боєць, гонець, хлопець, коток, носок*.

Існують підстави для припущення, що секундарний звук *i* з *o* та *e* у відкритому складі слів розглядуваного типу - відносно нове явище. Поширився й закріпився цей звук в українській мові тільки в другій половині XVIII століття: *кѣнець* (Ів. Некраш. XVIII ст.). У першому виданні "Енеїди" І. Котляревського (1798 р.) послідовно передається голосний *i* в новоутвореному закритому складі (*дзвинь, стигь, вибійки, побривь*), але зберігаються *o*, *e* в таких словах, як *конець, сыровець, кременець, возокъ, пирожокъ* і подібних. Тільки перед звуком *й* трапляється *i*: *перебієць*. Порівн. також у "Грам. малор. нар." О. Павловського (1818): *кобець, прыпечокъ, сыровець і ослінець, дзвінь*.

д) Секундарні *o*, *e* на *i* не змінюються (*рот, швець із рѣть, швьѣць*). Це саме стосується і повноголосся, бо в ньому другий голосний новий. У період занепаду редукованих *ь* і *ь* він якісно ще відрізнявся від етимологічних *o* і *e*, що в той час подовжувалися (*холод, мороз, берег*). Проте в деяких словах з повноголоссям відбувається процес зміни другого голосного в *i*; *голів, борін, сторін, черід, голівка, сторінка*.

Зміна *o*, *e* на *i* в повноголоссі зв'язана з характером наголосу відповідних слів. Голосний *i* в *оро, оло, ере* у формах родового відмінка множини іменників жіночого роду та в іменниках на *-ка* виникає переважно тоді, коли в слові наголос рухомий (раніше йому відповідала так звана новоакутова ін-

тонація): *боронá* — *бóрони* — *борін*, *борінка*; у словах з нерухомим наголо-сом звуки *o* й *e* у повноголоссі зберігаються (*сорóка* — *сорóки* — *сорóк*, *колóда* — *колóди* — *колóд* — *колóдка*). Звичайно, що з загального правила можуть бути винятки, викликані додатковими умовами, зокрема впливом аналогії (*дорóга* — *дорóги* — *доріг*, *доріжка*).

Однак, зважаючи на велику кількість винятків, дехто, наприклад О. Селищев, не приймає твердження про залежність зміни *o*, *e* в повноголоссі на *i* від характеру наголосу, а пов'язує цю зміну з аналогією до тих слів, у яких давні *o*, *e* закономірно переходили в *i* перед складом з колишнім редукованим¹: *поріг*, *сторін*, *беріз* під впливом *ріг*, *ріс* і подібних.

Народні думи й пісні XVII та початку XVIII ст. ще не знають голосного *i* в повноголоссі. Такі слова, як *Запорожжя*, *запорозький* у них послідовно передаються тільки через *o*. Письмові пам'ятки голосний *i* в повноголоссі на місці другого *o* зрідка засвідчують, починаючи з кінця XVII ст.: *коривь* (Стародуб. акт. XVII ст., 1683 р.), *смрѣдъ* (*сморід*) — “Олександрія” за списком XVIII ст. Отже, виникнення цього фонетичного явища треба датувати періодом, не пізнішим від першої половини XVII століття.

е) У префіксах до- і по- ряд слів знає закономірну зміну етимологічного *o* в *i* перед складом з колишніми *ъ* і *ь*: *дожьдати* → *діждати*, *пошьли* → *пішли*. Пізніше за аналогією у префіксах міг виникати звук *i* з *o* й перед двома приголосними, що стояли на початку кореня, після яких *i* між якими не було редукованого: *достати* → *дістати*, *познати* → *пізнати*.

Далі аналогія поширилася також і на префікси та прийменники з секундарним *o*, який розвинувся з *ъ*, або *й* у позиції після кінцевого префіксального приголосного, після якого жодного голосного не було: *зо*, *ізо*, *обо*, *надо*, *подо* (із *съ*, *из*, *об*, *надъ*, *подъ*): *ізбрати* → *изобрати* → *зобрати* → *зібрати*; *обзвати* → *обозвати* → *обізвати*; *надървати* → *надорвати* → *надірвати*; *подъбрати* → *подобрати* → *підобрати* (звук *i* розвинувся раніше у слові *подъ* → *під*) → *підібрати*; *съ мьною* → *со мною* → *зо мною* → *зі мною*, *подъ мьною* → *подо мною* → *підо мною* → *піді мною*. Порівн.: Чумацький віз тихо рипить *піді мною* (О. Довженко. Зачарована Десна).

У пам'ятках південно-західного походження зміна *o* на *i* у цій позиції засвідчена ще з XVI століття: *розійшлися* (Луцька кн. 1565 р.), *обыкрала* (Пересопн. єв. 1556–1561 рр.). У пам'ятках східноукраїнського походження ця зміна спостерігається з другої половини XVII століття (*дистало* в Полт. акт. XVII ст.), але дуже можливо, що ця риса відбиває тут не живу східно-

¹ Селищев, А.М. Старославянский язык, - Ч. I, С. 170.

українську вимову, а занесена писарем західноукраїнського походження. Перехід *o* в *i* в розглядуваних префіксах і прийменниках відбувся в південно-західних діалектах набагато послідовніше, ніж у південно-східних та північних. У східноукраїнських пам'ятках XVIII століття в цій позиції майже послідовно вживається *o*: *пойшоль, зобралося* (Літ. Сам.), *зопсовати* (Літ. Вел.), *изопхнувь, зопхасьмъ* (Ів. Некраш.). В “Енеїді” Котляревського (1798 р.) у цих префіксах і прийменниках також майже послідовно вживається *o*, хоч секундарне *i* з *o* в інших закритих складах передається: *обожрався, не познає, зобравь, зотру, зожметь, зо всѣхъ*. Те ж спостерігається і в збірці Цертелєва “Опыт собрания старинных малороссийских песней” (1819 р.): *недождали, зо мною, зо всими* (хоч уже *піймали, обибраты*).

Отже, поширення в цій позиції *i* як з етимологічного, так і з секундарного *o*, та закріплення його в українській загальнонаціональній мові належить до фонетичних явищ пізнішого часу. Дуже ймовірно, що префіксальний *o* змінився на *i* насамперед перед *й* (*i*). Порівн. *изийтися* (Борисп. акт. XVII ст.).

є) Префікс та прийменник *від* з секундарним *i* з етимологічного *o* (давньоруськ. *отъ*) засвідчений ще з XVI століття: *відповѣдаю*. Звичний він у говорах нівденно-західного наріччя: *від сина, відпочити* (с. Базаринці Збаразьк. р. Терноп. обл.), *від нього, відправа* (м. Рахів Закарп. обл.), *віддай, відповідай* (с. Станівці Долишні Вашківськ. р. Чернів. обл.), *від природи, відмічаються* (Рус. Дн., 1837 р.). У північних говорах, яким дифтонгізація і потім різного типу монофтонгізація етимологічного *o* властива тільки під наголосом (порівн. *вѣоз, вуз, виз*, але *возі*), поширений прийменник-префікс *од*, що вживається, як правило, в ненаголошеній позиції: *од усіх, од-дамо, одрубали* (с. Мельня Конотоп. р. Черніг. обл.), *одпускати* (с. Кіпті Козел. р. Черніг. обл.), *од батька, од села, оддав* (с. Мануїльське Димер. р. Київськ. обл.).

Переважає більшість говорів південно-східного наріччя також знає аналогічне з північним *од*: *од звірів, од криниці, одбіжить* (с. Олександрівка Золоч. р. Харк. обл.), *од кого, одхиляться* (с. Біївці Лубенськ. р. Полт. обл.), *од вітру, одсувать* (с. Свидівок Черк. обл.). Однак у ряді південно-східних говорів трапляється й варіант *від*¹. Пояснюється це не тільки фонетичними процесами, властивими даним говорам, а й історією заселення та дозаселення території південно-східного наріччя носіями як північних, так і південно-західних говорів.

¹ Жилко, Ф.Т. Нариси з діалектології української мови, К., 1954. - С. 158.

У письмових пам'ятках звуковий варіант прийменника-префікса *від* до XIX століття трапляється дуже рідко; поширений у них *от* або *од*, іноді *вуд*: *отдати* (Крех. ап. 1560 р.), *от бесѣдъ*, *от многихъ* (Лекс. Бер. 1727 р.), *откопавъши* (Борисп. акт. XVII ст.), *отповѣдѣла*, *отдай* (Полт. акт. XVII ст.), *от того* ("Сл. о збуреню пекла" XVII ст.), *от ранъ*, *отослалъ*, *отходѣ* (Літ. Сам.), *отповидѣлъ*, *однеслъ* (Літ. Вел.); *вудъ пишихъ* (Урбар, 1771–1774 рр.), *одъ свити*, *одрѣзавъ*, *одкидала* і *вѣддавать*, *вѣднявъ* (Ів. Некраш. XVIII ст.). Східноукраїнські письменники вживали *од* і *від*, хоч перший з них переважав: *одъ танцивъ*, *одчинились*, *одступився*, *одойшовъ*, *одпустили* і *видъ мене*, *видпустити* (І. Котляревський, 1798 р.), *од слова*, *оддали*, *одпочить*, *одчинила*, *одцурався* (Т. Шевченко), *одповідь*, *одвага*, *одсіч*, *оддав* і *від них*, *відбігає* (Л. Українка) і ін. Деякі письменники варіант *від* вважали навіть за галицько-подільський діалектизм і виступали проти його вживання в літературній мові². Варіант *від* остаточно закріплюється в українській літературній мові, головним чином, у зв'язку з уніфікацією її фонетичних і граматичних норм. В усіх стилях, крім художнього, він витіснив *од* повністю, але в художніх творах і тепер уживані обидва варіанти, хоч *від* і переважає.

Прислівники *відтіля*, *відкіля* як у південно-західному, так і в південно-східному наріччі послідовно вживаються з фонетично закономірним префіксом *від-*. Його засвідчують і письмові пам'ятки: *вѣдтиль* (Літ. Вел.), *вѣдки* (Зб. Тихонравова, 1760 р.), *вѣдкиль* (Напис на портреті XVIII ст.). З ним здавна засвоєні ці прислівники й літературною мовою. Порівн. *видкиль*, *видтиль* (І. Котляревський, 1798 р.), *відкіля*, *відтіля*, *відколи* (Т. Шевченко).

ж) У слові *вівторок* *голосний і* розвинувся з нового приставного *о*: *въторькъ* → *ѡвъторокъ* → *ѡвторок* → *вівторок*. Порівн. *овторникъ* (Лавр. літ.). Приставний *о* в цьому слові, можливо, своїм походженням зв'язаний з прийменником *въ*: *въ въторькъ* → *в овторок* → *вівторок* → *вівторок*.

з) *Етимологічний е* перед складом з *ъ* подовжувався і змінювався *в* і не так послідовно, як у позиції перед складом з *ь*. Українська мова в цілому ряді слів зберегла в новоутвореному закритому складі *голосний е* перед твердим приголосним, як, наприклад: *мед*, *ясен*, *перепел*, *стрепет*, *репет*, *дотеп* та ін. Причини цього явища можуть бути різні. Деякі форми з *е* пояснюються аналогією (*лелека* — *лелек*), інші — тенденцією до уникнення омонімічних форм (*меж* від *межа*, порівн. прийменник *між*), ще інші, можливо, пов'язані з характером наголосу, тепер уже втраченим (*ясен*, *мед*).

² Нечуй-Левицький, І. Наша сьогочасна часописна мова на Україні, К., 1907. - С. 19.

В окремих діалектах етимологічний *e* змінився в *i* там, де загальнонаціональна мова такої зміни не знає. Порівн., наприклад, західноукраїнське *mid* з *медь* (М. Черемшина, Карби).

10.2.3. Етимологічні звуки *ы* та *i*

Давньоукраїнська мова послідовно розрізняла голосні *ы* та *i* (графічно *и*): *сынъ, сила*.

В українській мові завдяки поступовому обниженню творення давнього *i* відбулося зближення артикуляції колишніх давньоукраїнських *ы* й *i*, внаслідок чого вони збіглися в одному звуковій *и*, голосному передньо-середнього ряду й середньо-високого піднесення:

сынъ → *син, сила* (фон. *с'іла*) → *сила*,
рыба → *риба, тихо* (фон. *т'іхо*) → *тихо*,
мыло → *мило, ходити* (фон. *ход'іт'і*) → *ходити*.

На початку слова голосний *i* також змінився в *и*: *имя* (фон. *ім'а*) → *им'а*, *инколи* (фон. *інкол'і*) → *инколи*. Поширення в цій позиції вимови *i*, що спостерігається в останні десятиліття, є наслідком впливу орфографії.

Розрізнення вимови давніх *ы*, *i* досі зберігають лише окремі північні й карпатські та закарпатські говори (лемківські й бойківські): *вы, в'іс'ів* (*ви-сів*), *быт'і*. В південно-східному наріччі давня вимова *i* властива тільки деяким словам, як *зіма, братік*. Причина збереження тут окремими словами давнього *i* при закономірному для нього збігові давньоукраїнських *ы* й *i* у всіх позиціях досі ще не з'ясована.

Збереглася вимова *i* також у сполучнику *i* й прийменнику *із*.

Збіг давньоукраїнських голосних *ы* та *i* в одному звуковій письмовій пам'ятки засвідчують змішуванням букв *ы* та *и*. Окремі випадки його відомі ще з другої половини XI століття: *неправды, прикрываѣ, рыба* зам. *неправды, прикрываѣ, риба*; *трызны, плътолюбѣ* зам. *тризны, плътолюбѣ* (Зб. Св. 1073 р.), *годыны, рыбы* зам. *години, рыбы* (Арх. Єв. 1092 р.). Очевидно, це звукове явище, специфічне для фонетичної системи української мови, почало розвиватися ще в південних діалектах давньоукраїнської мови.

Хоч процес злиття колишніх *i* та *ы* в одному сучасному *и* в давніх південноруських говорах, які лягли в основу української мови, розпочався ще, певно, з XI століття, але завершення його припадає на пізніший час. Перед давньоукраїнським звуком *i* приголосні пом'якшувалися (в південноруських говорах, можливо, зберігали давнішу напівпом'якшену вимову). Коли *i* змінився в сучасній українській середньо-передній голосний *и*, то приголосні перед ним втратили пом'якшену вимову й перестали відрізнятися від приголосних, що стояли перед етимологічним *ы*, тобто від здавна твердих

приголосних. До XII століття, коли відбувався процес зміни $e \rightarrow \ddot{o} \rightarrow o$ після шиплячих, зв'язаний із розрізненням непом'якшених і пом'якшених приголосних у наступному складі, розрізнення палаталізації приголосних перед i (орфргр. u) та y ще існувало. Цим пояснюється наявність двох відмінних рефлексів e після шиплячих перед складом із сучасним українським голосним u : *шести* (← *шести*, фон. *ш'єст'у*) і *шостий* (← *шєст'и*). Отже, тоді ще розрізнялися й давні голосні i та y . Процес їх злиття в основному масиві давніх південноруських говорів, предків української мови, припадає на XII — першу половину XIII століття.

Цей процес хронологічно пов'язаний із процесом зміни дифтонга ʎ у монофтонг i . Перший повинен розпочатися раніше, ніж дифтонг ʎ зміниться в i , інакше i з ʎ підпав би тим же перетворенням, що й давній i , чого українська мова не знає. Отже, до того, як ʎ змінився на i , у відповідних говорах етимологічний i повинен уже набути дещо обниженої артикуляції, ніж вона була йому властива раніше, хоч повністю його злиття з y могло ще й не завершитися.

Українські пам'ятки, починаючи з XIV століття, постійно змішують букви u та y , незважаючи на історико-етимологічну традицію тодішнього правопису: *назарюнынʎ* (Полікарп. Єв. 1307 р.), *сь нымь, ниви* (Луцьк, Єв. XIV ст.), *тисюча* (Грам. 1368 р.), *чотири* (Бук. кв. 1388 р.), *млыны* (Грам. 5.V 1434 р.), *тры* (*три*; лат. у передається укр. u з i . (Пісня про Стефана воєводу в записі з чеської рукоп. грамат. Яна Благодслава, XVI ст.), *каганцы, выны, людскым, мислючи, нине* (Єв. Нег. 1581 р.), *правдывыи, уныжоным* (Крех. ап. 1560 р.), *старшыхъ, молодшыхъ, живуцыхъ* (Стат. Льв. брат. 1586 р.), *вʎрыти, через ных, називаємо, откриль* (Пересторога, поч. XVII ст.), *товарыць* (Лист київ. студ. Кобрицького I.V 1651 року), *выну, млынъ, пысмо, тин, рибу, ми* (Полт. акт. XVII ст.), *неповыненъ, бытвою, новими, правди, сина* (Літ. Вел.) і інші.

Основи для розрізнення давніх голосних i та y в живій українській вимові тоді вже не було.

10.2.4. Зближення ненаголошених e та u

Голосні e та u в українській мові виразно вимовляються лише під наголосом: *вѣрби, жіто*. В ненаголошеній позиції їх артикуляція виразна тільки в окремих північних говорах, а в південно-східному й південно-західному наріччях вони настільки зблизились між собою, що часто збігаються в одному звукові. Ця особливість у якійсь мірі була вже властива й окремим діалектам давньоукраїнської мови (порівн. *израиливи* — Зб. Св. 1073 р., *оучитиля* — Зб. Св. 1076 р.). Українська мова має її з найдавніших часів,

про що свідчить плутання на письмі букв *e* та *и*(*ы*): *ожинися* (Єв. Верк. XIV ст.), *чирьвоными* (Грам. 1448 р.), *чесло* (Опис. Черк. з. 1552 р.), *чирвоним*, *звинячим*, *ничисто*, *макидонянин*, *галелеискии*, *старшенства* (Крех. ап. 1560 р.), *вспомнели* (Єв. Нег. 1581 р.), *чирвоний*, *Керилова* (Лист Волевача 1600 р.), *метрополит* (Пересторога, поч. XVII ст.), *чирвоний* (Лекс. Бер. 1627 р.), *Диниса*, *чирвоний*, *пычати* (Полт. акт. XVII ст.), *канцлярисей*, *усмерення* (Літ. Вел.), *минѣ* (І. Котляревський, “Енеїда”, 1798 р.), *мини* (ГраMAT. О. Павловського, 1818 р.) *мини* (Т. Шевченко, Кобзар, 1860 р.). Деякі письменники ще на початку XX століття обстоювали фонетичне написання *мини*, а не етимологічне *мені*¹.

Зближення артикуляції ненаголошених *e* й *и* закріпилося в сучасній орфографії в написанні слова *припинити* зам. етимологічного *препинити* (*перепинити*, порівн. старосл. префікс *прѣ-*), хоч це слово могло утворитися й з префіксом *при-* (порівн. рос. *приостановить*).

10.2.5. Зміна *o* в *a*

Письмові пам’ятки української мови здавна засвідчують у ряді слів ненаголошений звук *a* на місці етимологічного *o* в позиції перед складом з наголошеним *a*. Відповідний приклад уперше трапляється вже в XIII столітті: *багать* (Тріюдь XIII ст.), що має корінь, спільний із словом *убогий*. У Крех. Ап. 1560 р. читаємо *гараздъ*, *гарячий*, у “Лексиконі” П. Беринди 1627 р. — *гараздъ*, в Полт. акт. XVII ст. — *барани* (давньоруськ. *боранъ*) і ін.

Чіткого пояснення цього фонетичного явища досі ще немає. В багатьох працях пояснюється асиміляцією голосного *o* наступним наголошеним *a*: *богато* → *багато*, *гораздъ* → *гаразд*, *горячий* → *гарячий*, *колачь* → *калач*, *холява* → *халява*, *монастир* → *манастир*. Але таке пояснення повністю не можна прийняти, бо в подібній позиції багато слів цієї асиміляції не зазнало: *лопата*, *коняка*, *собака*.

Слід розмежувати групу слів, у яких *o* змінюється в *a*, бо вона історично не однорідна: чергування *o* з *a* в дієсловах типу *гонити* — *ганяти*, *ломити* — *ламати*, яке набуло граматичного значення, відображає колишнє часокількісне чергування голосних та історично належить до праслов’янської доби. Це чергування засвідчують давньоукраїнські та староукраїнські пам’ятки: *помагати* (Сл. Гр. XI ст., Грам. 1352 р., Волин. грам. 1366 р., Грам. 16.XII 1388 р., 13.XII 1433 р. і інші), *ламался*, *поламал*, *виганяет*, *помагаю* (Крех. Ап. 1560 р.), *помагаєтє*, *провадит*

¹ Нечуй-Левицький, І. Сьогочасна часописна мова на Україні. - С. 19–20.

(Єв. Нер. 1581 р.), *вспомагати, поламаніє* (Літ. Вел.). Його ніяк не можна змішувати із зміною ненаголошеного *o* в *a* в таких словах, як *багатий* і подібних.

Інші слова з цим явищем також не можна звести до однієї групи. Одні з них споконвічно слов'янські, інші належать до іншомовних запозичень.

Вимова з голосним *a* іншомовних слів *паламар, корабель, шаровари* (при орфогр. *корабель, шаровари*), зв'язана можливо, з наявністю цього звука в тих мовах, звідки ці слова ввійшли до української мови. Порівн. грецьк. *παραμάρης, χαράιον*, іран. *šalvar*. Така вимова для окремих слів засвідчена ще в давньоукраїнській мові, для інших — пізніше: *карабель* (Крех. Ап. 1560 р.), *караблю* (Єв. Нер. 1581 р.), *багатырь* (Іпат. літ., порівн. монг. *багадур; батыр*) та ін.

Група споконвічно слов'янських слів з етимологічним *o*, які вживаються в українській мові з *a*, зазнала, як вважає Л. Булаховський, усного впливу південноросійського акаючого наріччя та білоруської мови: *гарячий, кажан, багатий* і інші. Через таку ж вимову засвоєні й деякі іншомовні слова, як, наприклад, *чабан* (порівн. тюрк. *чобан*)¹. Однак і це припущення остаточно ще не розв'язує питання про перехід етимологічного *o* в *a*, бо цілком природно виникає питання, чому вплив акаючої вимови поширився лише на окремі слова, які ні з історичного, ні з семантичного, ні з структурного погляду не становлять в українській мові якогось винятку (порівн. *чабан*, але *козак*).

10.2.6. Зближення ненаголошеного *o* з *y*

Пам'ятки української мови здавна засвідчують написання в ненаголошеній позиції *y* замість *o*: *своуемоу, оучищѣнню* (Єв. Верк. XIV ст.), *мунастырь* (Перем, грам. 1378 р.), *дупуцали* (Крех. Ап. 1560 р.), *услоновъ* (Інвентар 1573 р.), *увечку, Пультавский* (Полт. акт. XVII ст.), *которую моцю* — ор. відм. (Єв. Нер. 1581 р.) і інші². Такі написання засвідчують фонетичне явище зближення *y* вимові ненаголошеного *o* з *y*, поширене в південно-західному наріччі, за винятком окремих карпатських говорів, та частково в пів-

¹ Булаховський, Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення, Наукові записки КДУ, Т. V, в. I, 1946р. - С. 90–91.

² Буква *y* на місці *o* трапляється і в деяких давньоруських пам'ятках (вузлюбѣ — Зб. Св. 1073 р., убртоша — Гал. Єв. 1283 р. та ін.), проте вона або є звичайною опискою, або ж свідчить про змішування *o* з *y* в спеціальних умовах (наприклад, вплив префікса *y* в слові *убртоша* замість *обритоша*).

денно-східному, головним чином, у позиції перед складом з наголошеним у (*кужух* з *кожух*). Літературна українська мова зберігає ненаголошене *о*: *своему*, *ослін*, *кожух*. Лише в окремих словах засвоївся звук у на місці *о* (етимологічного *й* з *ъ* або *е*), що зумовлено різними причинами. Наприклад: *будяк* (корінь *бод-*, *бодати* — *колоти*); *журавель* давнє *жоравь*, *жоравль*, можливо, під впливом польської мови; порівн. польськ. *żóraw*); *мачуха* із *мачоха* (давньоруськ. *мачеха*, тут безсумнівний вплив іменників з суфіксом *-уха*, як *свекруха*), *парубок* із *паробок* (давньоруськ. *паробькъ*); *пурхати* (давньоруськ. корінь *пърх-*, порівн. рос. *порхать*; *о* змінилося в у спершу в ненаголошеній позиції — *порхнути* → *пурхнути*); *тупцювати* (порівн. рос. *топот*).

10.2.7. Звук *i* на початку слова

Ненаголошений давній голосний *i* на початку слова в українській мові дуже часто занепадав, наприклад: *играти* → *грати*, *игра* → *гра*, *грище*, *игълъка* → *голка*, *Игнатъ* → *Гнат*, *имати* → *мати*, *иначе* → *наче*, *из* → *з*. Це явище засвідчене письмовими пам'ятками ще з XIII століття: мзды *не мате*, тобто *не мати* із *не имати* (Гал. Єв. 1283 р.). Приклади на втрату початкового *i* значно більш поширені в мові українських грамот XIV–XV століть та пізніших пам'яток старокнижної української мови: *здавна* (Грам. 20. V 1393 р.), *сполна* (Грам. 1412 р.), з *вѣка* (Грам. 1414 р.), *менованаю* із *именованаю* (Грам. 27. XII 1433 р.), *маеть* (Грам. 5. V 1434 р.), *Сидоръ* (Опис Київ. з. 1552 р.), *сполнило*, *сповѣдника*, *збавити*, з *Єрусалима* (Крех. Ап. 1560 р.), *маю*, *маєте*, з *села* (Єв. Нег. 1581 р.), *которому з нас*, *мѣл* зам. *имѣл* (Пересторога, поч. XVII ст.), *сповѣдь* (Лекс. Бер. 1627 р.), *менованого* (Полт. акт. XVII ст.), *граты*, *мати*, *маємо* (Ів. Некраш. XVIII ст.). Аналогічне явище характерне й для білоруської мови, *збавиць*, *мець*; порівн. також польськ. *grac'*, *gra*, *miec'*; чеськ. *hráti*, *hra*, *hráč*.

У позиції перед сонорними *л*, *р*, *м*, після яких у давньоукраїнській мові занепали редуковані *ъ* або *ь*, в українській мові, внаслідок втрати сонорними приголосними складотворчої властивості, на початку слова міг виникати новий голосний *i*: *іржати*, *іржа*, *імла*, діалектно *Ільвів*, *Іржищів* тощо (із *рѣжати*, *рѣжа*, *мѣгла*). Початковий голосний *i* перед сонорним у процесі зникнення після сонорного редукованого розвивався ще в окремих діалектах давньоукраїнської мови, про що свідчить написання *ильжа*, *ильгати*, *ильстивыхъ* у Зб. Св. 1076 року. Проте це явище було властиве не всім, а лише окремим діалектам.

Нове *i* на початку слова перед сонорним письмові пам'ятки засвідчують дуже рідко: *Илва* зам. *Льва* (Гал. Єв. 1283 р.), *илвов*, *илвом* (Крех. Ап. 1560р.), *Іржищевъ* (Сп. укр. міст, 1654 р.); порівн. *иржа* в білоруському Єв. Тяпинського XVI ст. Зате воно широко відоме українським діалектам: *Ільвів*,

ірвати, ільну, ільняний, ілле, імчати (південно-західні говори), *ірванула* (Переяслав-Хмельн. р.), м. *Іржищів, Иржищів, Виржищів* (півд. Київщина) та інші.

10.2.8. Асиміляція й м'якими приголосними

Редукований *i* (з напруженого *ь*) перед *й* в ненаголошеній позиції занепадав. В українській мові звук *й*, який після занепаду редукованого *i* почав вимовлятися безпосередньо після пом'якшеного приголосного, поступово ним асимілювався. Коли відбувався процес асиміляції *й* попереднім приголосним, у цій позиції пом'якшеними були такі звуки: *л, н, д, т, з, є, ц, ж, ч* і *ш*. Вони й асимілювали звук *й*, що вимовлявся після них. Наслідком цієї асиміляції було подовження приголосних в іменниках I і II відміни (*стаття, Ілля, питання*), в орудному відмінку однини іменників III відміни (*сіллю, ніччю*) та в деяких формах від дієслова *лити* (*ллю, ллеш, лляти*): *житиє* (*житьє*, вимова *жітьйє*) → *жит'йє* → *жит'т'є* → *жит'т'а* → (орфогр. *життя*), *ролю* (*ролю = рольа*) → *рбл'йа* → *рбл'л'а* → *ріл'л'а* (орфогр. *рілля*), *судю* (*судю = судья*) → *суд'йа* → *суд'д'я* (орфогр. *суддя*), *т'бню* (*т'бню = т'бнійу*) → *т'бн'йу* → *тін'н'у* (орфогр. *тінню*), *лю* (*лю = льйу*) → *л'йу* → *л'л'у* (орфогр. *ллю*), пор. блр. *жыццё, валоссе, стация, суддзя, ноччу, печчу*.

З твердими приголосними (губними та *р*) звук *й* не асимілювався: *любовю* (*любовью = любовьйу*) → *любов'йу* → *любов'ю* (орфогр. *любов'ю*), *подвориє* (*подворьє = подворьйє*) → *подвір'йє* → *подвір'є* → *подвір'я* (орфогр. *подвір'я*), пор. блр. *падвор'е, шыр'ю, кроўю, любоўю*.

Припускають, що процес асиміляції звука *й* з попереднім м'яким приголосним остаточно завершився тоді, коли губні приголосні та *р* уже стверділи.

Для південно-західних говорів української мови характерним є стягнення приголосних, що подовжилися в зв'язку з асиміляцією ними звука *й*: *жит'т'є, знан'н'є* → *жит'є, знан'є*. У позиції після приголосного стягнення відбулося в усіх українських говорах: *щастя, вістю* (із *щастиє, в'бстию*).

Південно-східному наріччю властива зміна кінцевого голосного *є* в *а* в називному відмінку однини іменників середнього роду: *життя, знання, питання*. Зміна ця нефонетичного характеру.

У письмових пам'ятках асиміляція *й* м'якими приголосними засвідчується в поодиноких словах з XIV–XV століть, а значно ширше — лише з XVI століття й пізніших часів: *осуженню* (Єв. Верк. XIV ст.), *обвезанн'є*, *вымовленн'є* (Присяга воєводи Стефана, 1462 р.), *браття* (Студійський

у́став XV ст.), в копанни, отноше́нне (Опис Черк. з. 1552 р.), мо́цю, обли́чемъ, ро́ля (Єв. Нег. 1581 р.), рахо́вання, по́ступова́ня, розв'язова́нямъ (Стат. Льв. брат. шк. 1586 р.), з'є́днаня, по́здоровле́нє (Крех. Ап. 1560 р.), ба́ченю, мешканю, вѣ́домостю (Пересторога, поч. XVII ст.), дяко́ване, ля́ться (П. Беринда, 1627 р.), одда́ня (Лист Б. Хм. 1 липня 1650 р.), по́веленню (Лист Б. Хм. 1 грудня 1650 р.), жа́лованя, рѣ́ччю (Полт. акт. XVII ст.), на́ступленню, За́пороже, За́порожю (Літ. Сам.), по́вѣ́тря, уго́ддя, По́лѣ́ссе, Рос́сю, че́ляддю (Літ. Вел.), ора́ння (Г. Сковорода, XVIII ст.).

10.2.9. Зміна л в ї (орфогр. в)

З історією редукованих ь та ь зв'язана зміна в українській мові приголосного л в нескладотворчий у. Ця зміна відбувалася в сполученні ъл і ъл у позиції між приголосними: вѣ́лкѣ → воўк, пѣ́льни → поўний, тѣ́лстѣи → тоўстий, жѣ́лтѣи → желтѣи → жоўтий, чѣ́лни → челни → чоўни, шѣ́лкѣ → шелкѣ → шоўк (орфогр. вовк, повний, товстий, жовтий, човни, шовк). У словах повен, човен звук в розвинувся з ї; зберігається ж він перед голосним за аналогією до форми, в якій ї стоїть перед приголосним.

Зміна л на ї в сполученнях тѣ́лт, тѣ́лт пов'язана з процесом сильно-го ствердіння в цій позиції приголосного л з утворенням його велярної (задньопіднебінної) артикуляції, що й наблизило його до нескладотворчого у або білабіального в.

У пам'ятках української мови, починаючи з XV століття, зміна л на ї засвідчується написанням букви в замість л: повнѣ́йшее (Буков, грам. 1411 р.), невдовѣ́ѣ (Четья мінея 1489 р.), товѣ́стѣи (Опис Київ. з. 1552 р.), зуповнюѣ (Крех. Ап. 1560 р.), стовѣ́ѣ (Інвентар 1573 р.), за довѣ́ѣ (приписка в Румян. Єв. XVI–XVII ст.), шовку, вовна, выдовбую (Лекс. Бер. 1627 р.), повку зам. полку (Лист Чернігів. наказ. полков. 26. V 1651 р.), вовкѣ, мовчати, повно, шовкових (Полт. акт. XVII ст.), товстого (Борисп. акт. XVII ст.), Жовтіє Води (Літ. Сам.).

Якщо перед л не було редукованого чи після л стояв голосний, то зміна л на ї не відбулася: горі́лка із горѣ́лка, голка із ігѣ́лка. Проте в багатьох говорах південно-західного наріччя за аналогією до тих слів, у яких л закономірно змінився на ї в сполученні ъл, ъл між приголосними, і в такій позиції розвинувся нескладотворчий у: горі́юка, го́юка, пор. горі́вка (В. Стефаник, Палій), со́півка (М. Черемшина, Карби).

В українській мові відбулася також зміна суфіксального л на ї в дієсловах минулого часу чоловічого роду (колишніх дієприкметниках): зна́ль → знаў, ходи́ль → ходиў, сказа́ль → сказаў (орфограф. знав, ходив, сказав). Про те, що ця зміна пов'язана з занепадом після л редукованого ь, свідчить

той факт, що перед голосним повного творення *л* у такій позиції зберігся: *ходила, ходило, ходили*. Але пояснити перехід *л* в *ў* лише самим занепадом після нього редукованого теж не можна, бо в словах інших морфологічних категорій приголосний *л* перед колишнім *ь* на кінці слова не зазнавав будь-яких змін: *орел, віл, стіл, діл*. Випадки вимови *ў* не в дієслівних формах (*ореў, віў, стіў*) відомі деяким говорам південно-західного наріччя, нового, набагато пізнішого походження. Їх виникнення зумовлене, як і в словах типу *горіўка*, особливістю вимови твердого *л*, яке в цьому наріччі лабіалізується і наближається до білабіального *в*. Цілком імовірним є припущення, що на зміну суфіксального *л* на *ў* після занепаду кінцевого *ь* в дієсловах минулого часу чоловічого роду впливали форми дієприкметників активно-го стану минулого часу (*знавъ, знавъши*).

Письмові пам'ятки старої української мови за традицією зберігають букву *л* у формах дієслів минулого часу чоловічого роду аж до кінця XVIII ст., хоч вона й не відповідала живій вимові: *писаль* (Грамм. 5. XI 1445 р.), *назвав, увѣрѣл* (І. Вишен.), *замѣрѣл* (Лямент, 1636 р.), *скончилъ* (Літ. Сам.), *учинилъ, почалъ, рушил* (Літ. Вел.). Уже починаючи з XIV століття, зрідка трапляється в цьому положенні й буква *в*: *наводнився* и всю землю *покрывъ* и до насъ *пролиявся* (Сл. Іларіона за рукоп. XIV ст.), *самъ своєю рукою переписавъ*, *тотъ князь учинивъ* (Слуцьк. Єв. XVI ст., приписка), *был мертвыи и ожив*; *Ирод розгнѣвався* (Крех. Ап. 1560 р.), *лежавъ* (Правобер. літ. XVII ст.), *забравъ* (Лист Б. Хм. 3. VIII 1650 р.), *був, блукав* (Полт. акт. XVII ст.), *сало укравъ* (Літ. Сам.), *бувъ, дававъ* (Урбар, 1771–1774 рр.) і інші. Художні твори XVIII століття написання з дієслівним суфіксом *в* засвідчують уже досить часто: *дававъ, купався, потелѣвався, обицявся, сподѣвався, раявъ* (Інтерл. Довгал. перш. пол. XVIII ст.), *знававъ, прожывавъ, угождавъ* (Вірш 1757 р.), *продавъ, збувъ, казавъ* (Ів. Некраш. XVIII ст.).

У XIX столітті були поодинокі спроби, наприклад у "Русалці Дністровій" (1837 р.), передавати і в українській мові нескладотворчий голосний *у* з *л* буквою *ў*, а не *в*, хоч вони й не поширилися і не закріпилися в орфографії: *шоўк, доўгу, піўночи, розмовляў, заснуў, щебетаў*.

10.2.10. Ствердіння приголосних

Давньоукраїнську закономірність у вживанні пом'якшених приголосних українська мова не зберегла. В деяких умовах пом'якшену вимову втратили всі приголосні, в інших — тільки окремі групи їх. Отже, всі факти ствердіння приголосних у процесі формування української мови не можна звести до однієї причини.

1. Ствердіння приголосних перед *e*

Давній звук *e* як етимологічний, так і секундарний, що розвинувся з сильного *ь*, був голосним переднього ряду і мав властивість пом'якшувати ті приголосні, після яких він уживався. М'якшення приголосних у давньоукраїнській мові якісно було не однаковим. Приголосні, що пом'якшилися внаслідок впливу на них дальшого звука *й*, як і шиплячі, що утворилися з *г*, *к*, *х* унаслідок першої палаталізації, були значно м'якшими, ніж інші приголосні перед голосними переднього ряду, які найімовірніше можна охарактеризувати як напівпалатальні: *сіла*, *д'кло*, *несті*, але *ж'ен'ю*, *піл'у*.

Напівпалатально вимовлялися приголосні (губні та передньоязикові, крім *ж*, *ч*, *ш*) і в позиції перед *e*.

Подальша доля давньоукраїнських приголосних перед *e* в українській мові привела до втрати колишньої пом'якшеної вимови, і вони перейшли в групу твердих звуків: *весна* → *весна*, *дънь* (→ *ден'*) → *ден'* (орфогр. *день*).

Орфографія, вживана в східнослов'янських мовах, не передавала процесу пом'якшення і ствердіння приголосних перед *e*, тому хронологію його можна встановити лише на підставі аналізу лінгвістичних даних. У південних говорах давньоукраїнської мови, які лягли в основу мови української народності, до XII століття приголосні перед *e* ще не стверділи, бо в цей час ще відбувався перехід голосного *e* в *o* після шиплячих та *й* перед твердим приголосним. Перед складом з *e* цей перехід не відбувся (*через*, *шелест*, *можете*, *чуєте* — фон. *чуйете*). Отже, перед *e* приголосний, тепер твердий, тоді ще вимовлявся, як напівпом'якшений. Найбільш імовірно припустити, що процес ствердіння приголосних перед *e* в українській мові в основному припадає на XIII століття.

Про їх тверду вимову в XV столітті, зокрема в південно-західному наріччі, незаперечно свідчать такі написання: *узети*, *проклетому* (Грам. 1458 р.), наших *чед* (Грам. 1497 р.), *онет* (Грам. 1499 р.) і подібні, які засвідчують діалектну рису, властиву багатьом карпатським і прикарпатським говорам (*тежко*, *седу*, *декую*, *чес*).

Діалектна зміна *a* на *e* після пом'якшених приголосних настала пізніше, ніж ствердіння пом'якшених приголосних перед *e* (етимологічним та з *ь*), інакше у відповідних діалектах відбулося б ствердіння приголосних не тільки перед *e* етимологічним та з *ь*, а й перед *e* з *a*, чого не відбулося, пор. вимову *несу*, *весна*, *поле* і *с'еду*, *т'ежко*, *вол'е* (із *вол'а*) в цих діалектах.

Про тверду вимову приголосних перед *e* в XVI столітті свідчать написання латинськими буквами сполучень типу *ne*, *te*, *de*, *re* і подібних в українській пісні про Стефана воєводу з чеської грамат. Яна Благослава: *Štefane, doplynet'*, *smuten, budeš, treta, perōša rota* і інші.

Перед *e* першими почали втрачати пом'якшену вимову губні приголосні за аналогією до губних, що стверділи в інших позиціях, наприклад, перед давнім *ь* (*голуб* із *голубь*, *стен* із *стень*). Пізніше під впливом твердих губних утратили перед *e* пом'якшену вимову й усі інші приголосні. Таким чином, можна припустити, що процес ствердіння приголосних перед *e* в словах типу *беру*, *печу*, *весна*, *мед* розпочався раніше, ніж у таких словах, як *несу*, *село*, *клен*.

Тверда вимова приголосних перед *e* та колишнім *i* (сучасним *и*) теж одна з характерних рис фонетичної системи української мови, які становлять її специфіку. Пом'якшена вимова приголосних перед *e* зберігається в українській мові лише в називному відмінку однини деяких прикметників середнього роду з основою на *n* (*літнє*, *синє*) і в числівнику *третє*, в яких вона підтримується аналогією до м'якої основи цих же слів перед іншими голосними (*синя*, *синю*, *синього*, *синьому*, *третья*, *третього*), а також у тих випадках, коли пом'якшений приголосний асимілював звук *й* (*лє*, півд.-зах. діал. *знанє*, *житє*; півн. діал. *знаннє*, *життє*).

2. Ствердіння приголосних перед *a*

В українській мові втратили пом'якшену вимову губні приголосні перед *a* з колишнього *e*. Процес їх ствердіння викликаний розщепленням єдиної артикуляції м'якого приголосного й утворенням артикуляції двох звуків — твердого губного та *й*. Через те після твердих губних перед голосним *a* і виник в українській мові новий *й*: *м'асо* (із *мєсо*) → *мйасо* (орфогр. *м'ясо*), *п'ат'* (із *пєть*) → *пйат'* (орфогр. *п'ять*), *т'км'а* (із *т'кмє*) → *тімйа* (орфогр. *тім'я*), *в'азат'і* (із *вєзат'і*) → *вйазати* (орфогр. *в'язати*).

Це явище не пізніше XIV століття, бо вже в наступному столітті воно починає проникати в письмові пам'ятки. Найдавніше його засвідчує Буковинська грамота 1448 року в слові *объвъязуємыся*.

У багатьох говорах звук *й* почав асимілюватися носовим приголосним *м*, унаслідок чого змінився на *н*: *мйасо* → *мн'асо*, *мйач* → *мн'ач*, *мйата* → *мн'ата*, *мйати* → *мн'ати*, *сімйа* (із *с'км'а*) → *сімн'а*.

Новий *й* закономірно розвинувся і після губного в 3 особі множини дієслів II дієвідміни теперішнього (і майбутнього простого) часу: *люб'ат'* (із *любєть*) → *любйат'*; *лов'ат'* (із *ловєть*) → *ловйат'*; *куп'ат'* (із *купєть*) → *купйат'*. Проте цей *й* не зберігся, а за аналогією до I особи однини цих же дієслів змінився на *л*: *любйат'* → *любл'ат'*, *ловйат'* → *ловл'ат'*, *купйат'* → *купл'ат'* (орфогр. *люблять*, *купають*). Російська мова в цій позиції не знає приголосного *л* після губних, бо в ній губні зберегли м'якість перед *a* (з колишнього *e*) і після них не розвинувся новий *й*: *л'уб'ят*, *лов'ат*,

куп'ат, як і м'асо, н'ат', в'азат' (орфогр. любят, ловят, купят, мясо, пять, вязать).

Ствердіння губних перед *a* (з *ę*) в українській мові мало деякі обмеження. Якщо перед губним був ще якийсь приголосний, то цей приголосний унаслідок регресивної асиміляції пом'якшився: *св'ато* → *с'в'ато*, *моркв'аний* → *морк'в'аний*. У подальшому під його впливом зберіг свою м'яку вимову і губний приголосний.

3. Ствердіння *r*

Щодо ствердіння звуку *r* у мові української мови не становлять єдиного цілого. Найпоспідовніше *r* ствердів у них перед приголосним: *гіркий*, *черв'як*, *верба*, *серп*, *верх*, *черпати*, *черкати*, *червоний*. Поширена також тверда вимова *r* в кінці слова: *косар*, *писар*, *бондар*, *тепер*.

Процес ствердіння *r* у кінці слова і складу перед колишнім *ь*, викликаний занепадом редукованого, розпочався ще в діалектах давньоукраїнської мови, а завершився пізніше: *косарь* → *косар'* → *косар*, *горький* → *гор'кий* → *гіркий*. Пам'ятки старокнижної української мови наслідки його засвідчують досить часто: *мунастырь* (Грам. 1378 р.), *писарь* (Грам. 1430 р.), *золотарь* (Опис Брацл. з. 1545 р.), *теперь*, *чоботарь*, *шинкарь*, *бондарь*, *комарь*, *господарь*, *пушкарь*, *писарь*, *золотарь* (Опис Київськ. з. 1552 р.), *писар*, *золотар* (Крех. Ап. 1560 р.), *горко*, *теперь* (Єв. Нер. 1581 р.), *господарь*, *царь*, *писарь* (Лекс. Бер. 1627 р.).

Однак у південно-східному наріччі тверда вимова *r* перед колишнім *ь* засвоїлась лише в складі, що стоїть в середині слова або ж на кінці невідмінюваних слів: *гіркий*, *тепер*. В абсолютному ж кінці відмінюваних слів за аналогією до їх інших форм пом'якшений *r* зберігся: *звір'*, *бондар'*, *писар'*, *повір'* (за аналогією до *звір'а*, *бондар'а*, *писар'а*, *повір'у*). Багатьом говорах цього наріччя властивий також пом'якшений *r* перед колишнім редукованим *i*, що викликало асиміляцію з ним звука *й*: *матерю* (= *матерью*) → *матір'р'у*, *подворик* (= *подворье*) → *подвір'р'а*, *перик* (= *перье*) → *пір'р'а*. (Порівн., наприклад, *матіррю* у Г. Барвінок. Оповідання з народних уст, 1902 р., с. 51).

Ствердіння *r* у позиції перед губними й задньоязичними відбувалося під впливом твердої вимови його перед зубними: *вьр'ба* → *вер'ба* → *верба*, *вьр'хъ* → *вер'х* → *верх* (під впливом *твердий*, *грузний* і под.). Цей процес завершився тоді, коли після шиплячих перед твердими приголосними зміна *e* на *o* вже відбулася, бо перед *r* в даній позиції такої зміни немає (*черпати*, *черкати*, *червоний*).

У південно-західних і північних говорах української мови звук *r* ствердів також перед голосними *a*, *o*, *y*: *расно*, *господара*, *господару*, *писара*,

писару, трох. Це явище розпочалося ще в окремих південних і західних говорах давньоукраїнської мови, бо його наслідки в позиції перед *a* і у зрідка засвідчуються письмовими пам'ятками ще XI–XII століть: *цароу, кумира* (36. Св. 1073 р.), *твору* (Добр. Єв. 1164 р.) і інші.

У пам'ятках старої української мови твердий *p* з давньоукраїнського пом'якшеного трапляється дуже часто: *расширають* (Луцьк, Єв. XIV ст.), *господара* (Черк. грам. 1503 р.), *урадньки, господару* (Опис. Брацл. з. 1545 р.), *мору, Лазару, настыра, розширают* (Єв. Нер. 1581 р.), *трохъ* (Луцьк, кн. 1582 р.), *чотырохъ* (Пересторога, поч. XVII ст.), *говору, смотру* (Лекс. Бер. 1627 р.), *господара, господару, цару* (Лист Б. Хм. I. VII 1650 р.), *горую* (Ів. Некраш. XVIII ст.).

10.2.11. Пом'якшення приголосних

Крім ствердіння, українська мова знає і пом'якшення приголосних.

1. У давньоукраїнській мові перед *o* приголосні вимовлялися твердо. Зміна в українській мові етимологічного *o* в *i*, тобто в голосний переднього ряду, викликала пом'якшення приголосних, які стояли перед ним: *столь* → *ст'іл*, *ночь* → *н'іч*. Проте цей процес не охопив усі говори української мови. Він завершився в переважній більшості говорів південно-східного наріччя, а також у деяких південно-західних (південних подільських та наддністрянських, окремих буковинських і покутських). Частина ж південно-східних, зокрема у північній смузі їх та окремі слобожанські, і більшість південно-західних говорів ще зберігають тверду (іноді напівпом'якшену) вимову зубних перед *i* з *o*: *стіл* із *столь*. Однак пом'якшення зубних приголосних перед *i* з *o* внаслідок поступового пристосування артикуляції їх у позиції перед голосним переднього ряду й високого піднесення все більше поширюється.

Письмові пам'ятки тверду вимову зубних перед *i* з *o* засвідчують написанням букви *ы*: *тылько* (Пересторога, поч. XVII ст.), *тылко* (Полт. акт. XVII ст., Радивил. Огородок, 1676 р.).

З 70-х років XIX століття в Західній Україні поширилось уживання букви *ї* для позначення м'якої вимови приголосних перед *i* з *ѣ* або *e* та букви *і* для позначення твердої вимови їх перед *i* з *o*: *тінь, ніс* (з *несь*), *сільський*, але *стіл, ніс* (з *носъ*), *сіль*.

Українська літературна мова поступово засвоїла пом'якшену вимову приголосних перед *i* незалежно від його походження, і в сучасній українській орфографії будь-який голосний *i* після всіх приголосних передається буквою *і*. Орфографія тепер також впливає на поширення пом'якшеної вимови зубних перед *i* в тих говорах, у яких вони досі вимовлялися твердо.

Аналогічно відбувався процес пом'якшення приголосних і в прикметникових основах перед -і з -ьгъ: *молодыгъ* → *молод'і* (орфогр. *молоді*).

2. Звук *с* у суфіксі *ск* у давньоукраїнській мові був твердим. Цю якість він зберігає у російській та білоруській мовах: рос. *киевский*, блр. *кіевскі*. Перед суфіксом *ск* у давньоукраїнській мові завжди був редукований ь, який пом'якшував попередній приголосний. Унаслідок прогресивної асиміляції звук *с* у суфіксі *ск* в українській мові пом'якшився: *людьськыи* → *люд'ськыи* → *люд'с'кий* (орфогр. *людський*), *сельськыи* → *сел.'ськыи* → *сіл'с'кий* (орфогр. *сільський*).

10.2.12. Історія шиплячих і ц

Усі шиплячі й *ц* у давньоукраїнській мові були пом'якшеними: *нашь*, *ножь*, *чюдо*, *отьць*. Пом'якшену вимову приголосний *ц* в українській мові зберіг: *отець*, *кінець*, *кінця*, *місяць*, *місяця*. Лише в гуцульських та деяких інших говорах південно-західного наріччя *ц* ствердів: *борец*, *отец*, *палец*, *отца*, *горобца*. Порівн. *перемец*, *побоєц*, *в'їнец*, але *сонце*, *пшенице*, *кирницю* (Рус. Дн., 1837 р.). Шиплячі приголосні *ж*, *ш*, *ч* в українській мові свою давню якість втратили і тепер вимовляються твердо. Ствердіння їх зв'язане з іншими фонетичними явищами, а саме:

- а) з утратою після них ь: *нашь* → *наш*, *ножь* → *ніж*, *ночь* → *ніч*, *ножьска* → *ніжска*;
- б) зі зміною *е* на *о*: *ч'его* → *чого*, *ж'елудь* → *жолудь*;
- в) з утратою звуком *е* властивості пом'якшувати приголосні, що стоять перед ним: *ш'ест'і* → *шести*;
- г) із збігом вимови голосних *і*, *ы* в одному звукові *и*: *ч'істо*, *ш'ірокий*, *ж'іто* (орфогр. *чисто*, *широкий*, *жито*) → *чисто*, *широкий*, *жито*.

У письмових пам'ятках старої української мови ствердіння шиплячих передається буквами ь та ы після *ж*, *ч*, *ш*: *оуслышьть*, *чынити* (Грамм. 1454 р.), *мужыковъ*, *жытомъ*, *чьи*, *пуцы* (Стат. Льв. бр. 1586 р.), *ночь*, *не плачь* (Єв. Нег. 1581 р.), *мужыкамъ*, *хотящих* (Кл. Зин. кін. XVII — поч. XVIII ст.), *знаешъ*, *брехнешъ*, *попросишь* (Ів. Некраш. XVIII ст.).

У позиції перед колишнім редукованим *і* шиплячі ще зберігали пом'якшену вимову в той час, коли й асимілювався м'якими приголосними: *ночию* (= *ночь-йю*) → *нѡч'йю* → *ніч'ч'ю*. Якби вони у цій позиції вже стверділи, звук *й* не міг би з ними асимілюватись. Свою м'якість подовжені шиплячі внаслідок асиміляції ними *й* не втратили і в сучасній українській мові: *клочья*, *піддашшя*, *Запоріжжя*, *піччю*.

Пом'якшена вимова шиплячих зберігається перед голосним *і*, що виник з *е* в нових закритих складах: *шість*, *жінка*. Для збереження пом'якшеної ви-

мови може мати значення й аналогія, як, наприклад, в іменниках типу *ключі, ножі, груші* або в прикметниках *гарячі, свіжі* і под. (порівн. *стілці, яблуни, нові, добрі*).

М'які шиплячі властиві деяким південно-західним говорам, наприклад гуцульським. Порівн. *душя* (М. Черемшина, Карби), *чужя* (Дід, його ж). У слові *лош'а*, а також *леж'ат', біж'ат'* і подібних зберігають пом'якшену вимову шиплячих і деякі говори південно-східного наріччя.

10.2.13. Історія губних фрикативних

До губних фрикативних належать два приголосні — *в* і *ф*. Приголосний *в* у давньоукраїнській мові був дзвінким губно-зубним, а перед *ь, ь* — губно-губним. Така властивість його артикуляції успадкована й українською мовою, але губно-зубна вимова збереглася тільки перед голосним *і*: *вівця, віл, вітер*. Перед іншими голосними та перед приголосними звук *в* почав вимовлятися як губно-губний, тобто білабіальний приголосний (у фонетичній транскрипції його звичайно позначають буквою **ʋ**): *ваша, вогонь, вус, вечір* (фонет. *waʃa, wogonʲ, wus, weʃir*).

У кінці слова та перед приголосним білабіальний звук *в*, після якого занепав редукований *ь* або *ь*, почав поступово наблизитися до нескладотворчого *у* (*ў*): *гнѣвъ* → *гніў*, *крѣвь* → *кроу*, *лавѣка* → *лаўка*, *привѣда* → *праўда*. На початку слова білабіальний звук *в* при цих умовах унаслідок посилення звучності також змінився в *ў*, а далі міг переходити і в складотворчий голосний *у*: *въсѣхъ* → *всѣхъ* → *ўсіхъ* → *усіхъ*, *въчера* → *вчєра* → *ўчєра* → *учєра*.

Зміна *в* на *у* нескладотворчий (*ў*), а далі й на складотворчий (*у*) розпочалася ще в давньоукраїнській мові, хоч повного свого розвитку й завершення набула вже тоді, коли формувались сучасні східнослов'янські мови. Саме тому наслідки цієї зміни мають у них і свої особливості. В українській та білоруській мовах така зміна властива всім говорам.

Письмові пам'ятки зміну *в* на *ў* та на *у* фіксують написанням букви *у* на місці етимологічного *в*. Зрідка такі написання траплялися ще в XI–XIII ст.: *пауль* (із *павль*), *прауда*, *оуселеноуж*. (Зб. Св. 1073 р.), *оуселєнаю* (Сл. Гр. XI ст.), *доулькитъ* (Добр. єв. 1164 р.), *уздумаль* (Смол. грам. 1229 р.), *уторникъ* (Новгор. кормча 1282 р.), *оу часъ, оуспряємъ* (Вол. сп. повчань Єфрема Сіріна, XIII ст.), *улєсти у корабль* (Гал. Єв. 1266–1301 pp.), *оупрашашиє* зам. *въпрашииє* (Город. Єв. XII–XIII ст.).

Значно поширеніше це явище в старокнижній українській мові: *оусѣхъ* (Луцьк, Єв. XIV ст.), *оузати* (Грам. 1352 р.), *оузаль* (Грам. 3.1 1421 р.), *оусѣмъ* (Грам. 7.III 1421 р.), *оуписаную, оу волости* (Грам. 31. VIH 1424 р.),

упадаєть (Граам. 12. VI 1459 р.), *увоиде, узяла, усе, у главѣ* (Крех. Ап. 1560р.), *у своєм дворѣ, у моєм листѣ* (Пересторога, поч. XVII ст.), *у каждом годѣ* (Урбар, 1771–1774 рр.) і інші.

Приголосний *ф* — звук губно-зубний, глухий. В українській мові він ніколи не утворюється із дзвінкого *в*, а вживається лише в словах іншомовного походження: *фабрика, факт, форма, Федір*. Живій мові східних слов'ян звук *ф* довго не був властивий, і тому його дуже часто замінювали іншими звуками, близькими артикуляційно: *х, хв, п, т, в*. Деякі слова з цими приголосними й засвоїлись сучасними східнослов'янськими мовами. Наприклад, грецьке слово *фóрос* (полотно) ще в давньоукраїнській мові узвичайлось з початковим звуком *п*: *парус*. У загальний словниковий фонд української мови ввійшли власні іменники: *Хома, Пилип, Степан, Остап, Йосип, Текля* (і *Векла*), *Митній* і подібні, в яких іншомовний *ф* замінився іншим приголосним.

Письмові пам'ятки української мови з найдавніших часів засвідчують заміну *ф* іншим звуком: *Степанъ* (Граам. 1370 р.), *Прокопъ* (Граам. 1375 р.), *Осипъ, Степанъ* (Граам. 1392 р.), *Прокопъ* (Граам. 7. III 1421 р.), *Пилипъ, Прокопъ, Онопрей, Нечипоръ, Трохимъ*, *Хома* (Опис Київ. з. 1552 р.) і інші. Паралельно вживалися й написання з буквами *ф, Ѡ*: *Федоръ, Остафія* (Граам. 1413 р.), *Ѡедоръ* (Граам. 7. III 1421 р.), *орѠографія* (Граам. М. Смотрицького 1619р.).

10.2.14. Чергування *у — в, і — й*

Українській мові властива не тільки зміна в певних позиціях приголосного *в* на *у* та на *у*, а й перехід початкового *у* в *у́*, що наближається своєю артикуляцією до білабіального приголосного *в*. Цей перехід можливий лише в ненаголошеній позиції, в якій голосний *у* звужується, послаблюється й редукується. Письмові пам'ятки його засвідчують написанням букви *в* на місці *у*. Воно відоме й давньоюруській мові, хоч і трапляється в ній не дуже часто: *въгодити* (Зб Св. 1073 р.), *благовъгодьны* (Сл. Гр. XI ст.), *вдобъ* (Псалт. 1296 р.), *въмрете* (Гал. єв. 1266–1301 рр.), *въгодьниш* (Жит. Сав. XIII ст.), *въгодык* (Город, єв. XII–XIII ст.). Найхарактернішим воно є для пам'яток української мови: *вчинила* (Граам. 1378 р.), *всльшитъ* (Граам. 1415 р.), *вказовати* (Граам. 1422 р.), *вживаєт, вже, вроду, вчинивши* (Єв. Нер. 1581 р.) і інші.

Унаслідок того, що приголосний *в* на початку слова міг змінюватися в *у́*, а ненаголошений голосний *у* в тій же позиції редукувався в *у́*, в українській мові виникло чергування звуків *в — у* (точніше *в — у́*), яке засвідчується пам'ятками з найдавніших часів: *оукажеть* і *вкажеть* (Граам. 24. VIII 1401 р.), *уроцища* (Граам. 12. VI 1459 р.) і *врочищъ* (Граам. 1413 р.), *у вкү* і *в вкү* (Єв. Нер.

1581 р.), *учынившы і невчиньвши* (Литов. стат. 1598 р.), *учинилъ і вчинилъ* (Пересторога, поч. XVII ст.), *урядъ і врядь* (Літ. Сам.), *убыли і вбила, утѣкъ і втѣкъ* (Полт. акт. XVII ст.) і інші.

Ненаголошений *i* перед приголосним в українській мові також звужувався, послаблювався й редукувався, змінюючись на *i* нескладотворчий (*i*), який за артикуляцією дуже близький до звука *й*. Унаслідок цього процесу виникло чергування ненаголошеного *i* з *й* (точніше з *i*): *иду* — *йду*, *він i* *вона* — *вона й він*.

Починаючи з кінця XIV ст., у пам'ятках звук *i* позначають спеціальними значками над буквою *и* (*й*, *и*): *не ймасть, во йма* (Грам. 1399 р.), *перейти, поимати, во имю* (Єв. Нер. 1581 р.). Пізніше нескладотворчий *i* передають буквою *й*: *на ймя* (Опис Київськ. з. 1552 р.), *не ймимь* (Інтерл. Довгал. перш, пол. XVIII ст.).

10.2.15. Протетичні приголосні

Приставні (інакше *протетичні*) приголосні слов'янським мовам відомі ще з праслов'янської доби. Вони утворювались для уникнення зйяння або перед голосними на початку слова, коли попереднє слово закінчувалося також на голосний звук, або між голосними в середині слова. У функції приставних виступали *й*, губно-губний *в* та фрикативний *г*. Українська мова в окремих словах зберегла давні протетичні приголосні, які успадковані нею з давньоукраїнської мови і виникли ще в спільнослов'янську добу, наприклад *й*: *яблуко*, *я*, фонет. *йяблуко*, *йа*. Але є в ній також і нові протетичні звуки, які виникали в давньоукраїнських діалектах або й пізніше.

Перед початковим *у* в українській мові найчастіше розвивався білабіальний приголосний *в*, який наближався своєю вимовою до голосного *у* (*вухо*, *вулиця*, *вужький*, *вус*, *вугіль*, *вуж*), а перед *о* та *а* — звук *г* (*горіх*, *гострий*, *гарба*, *Ганна*, *але вогонь*).

Перед початковим *i*, що розвинувся з *о* в новому закритому складі, поширений приголосний *в*: *він* (з *онъ*), *вітчизна* (з *отьчизна*), *вівса* (з *овьса*), *вівця* (з *овьця*). У цій позиції протетичний *в* виник тоді, коли голосний *о*, розвиваючись у напрямі до *i*, переживав стадію дифтонгів з першим компонентом *у* (→ *він*). У займенниках *вона*, *воно*, *вони* приставний *в* перед *о* виник за аналогією до *він*.

Приставний *в* зрідка засвідчують давньоукраїнські письмові пам'ятки: *вогньнь*, *вовьца* (Гал. Єв. 1266 р.), *вовца* (Гал. Єв. 1283 р.), *вовца*, *волтарь*, *воотца* (Полікарп. Єв. 1307 р.), *вустѣкъ* (Лавр. літ.).

У пам'ятках української мови протетичні приголосні трапляються вже досить часто: *вовца* (Луцьк. Єв. XIV ст.), *вовса*, *вовсѣ* (Грам, між 1386–1418 рр.),

вутрис (Граам. 19.IX 1404 р.), *вокно* (Граам. 1413 р.), *ватамань* (Граам. 1435 р.), *вуста*, *вуши*, *вулицяхъ* (Крех. Ап. 1560 р.), *вона* (Борисп. акт. XVII ст.).

В українській мові протетичні приголосні *в* і *г* у ряді слів стали літературною нормою (*вулиця*, *горіх* і інші). Але в діалектах існує багато відмінностей в їх розвитку. Наприклад, у ряді південно-західних говорів переважає протетичний звук *г*, уживаючись і в тих словах, у яких літературна мова та південно-східне наріччя його не знають: *гобід*, *говес*, *горати*, *Гамерика*, *Гандрій*, *Гумань*, *гулиця*, *гікра*, порівн. також *вірли* (Рус. Дн. 1837 р.) при південно-східному й літературному *орли*.

У деяких говорах, головним чином північного наріччя, у функції протетичного приголосного виступає *й*: *йулиця*, *йіскра*, *йіволга*, *йоврам*. Засвідчують таку вимову й деякі пам'ятки старої української літератури: *юлицю* (Ів. Некраш. XVIII ст.). Є говори (наприклад, лемківський), яким нові протетичні приголосні майже не відомі.

Після розгляду найважливіших звукових змін в історії української мови можна зробити деякі загальні висновки:

1. Сформувавшись на основі, спільній для всіх східнослов'янських мов, українська мова характеризується великою єдністю звукового складу і його закономірного розвитку з мовами російською та білоруською.

2. Українська мова успадкувала з давньоукраїнської наслідки багатьох звукових змін, які відбувалися ще в спільнослов'янській мові-основі: як, наприклад, наслідки першого перехідного пом'якшення задньозаговірних приголосних *г*, *к*, *х*, пом'якшення приголосних у сполученні з *й*, наслідки дисимілятивної зміни звукосполучень *дт* і *тт* у *ст*, якісного і часокількісного чергування голосних тощо. Наслідки спільнослов'янських звукових змін, за незначними винятками, викликаними пізнішими фонетичними процесами, є спільними тільки для сучасних східнослов'янських, а й для всіх інших слов'янських мов.

3. У фонетичній системі української мови закономірно відображені звукові процеси, які відбулися в східнослов'янських племінних діалектах та пізніше в давньоукраїнській мові:

- зміна звукосполучень *гв* і *кв* перед **ѣ**,
- спрощення сполучень приголосних *дл* і *тл*,
- виникнення повноголосся, деназалізація носових голосних *о* та *е*,
- зміна *йе* в *о* на початку слова,
- занепад слабких редукованих голосних *ъ* і *ь* та вокалізація сильних,
- виникнення вставних *о* й *е* після приголосних перед сонорними, якщо після останніх занепадав редукований, та інші.

4. До специфічних фонетичних рис, властивих українській мові, які виникли в процесі її формування на основі територіальних діалектів давньоукраїнської мови, належать:

- зміна етимологічних *o* та *e* на *i* в історично нових закритих складах (*ніч*, *річ*),
- голосний *i* з давньоукраїнського **k* (*ліс*),
- збіг давньоукраїнських звуків *ы* та *i* в одному голосному *и*,
- ствердіння приголосних перед голосним *e* та інші.

5. Унаслідок історичного розвитку відбулися великі якісні і кількісні зміни в фонематичній системі української мови в порівнянні її з давньоукраїнською.

Якщо до X століття в давньоукраїнській мові існувало 11 голосних фонем, то після деназалізації *o*, *e* й переходу їх у голосні *у* та *а* залишилося лише 9 голосних фонем, Запад давньоукраїнських редукованих *ъ* і *ь* зумовив зменшення кількості голосних фонем до 7, а після зміни дифтонга **k* на *i* в українській мові залишилося всього 6 голосних фонем.

Злиття давньоукраїнських *i* та *ы* в одному українському звукові *и* теж зумовлювало втрату однієї фонемі в системі українського вокалізму, але зміна довгих етимологічних *o* й *e* та дифтонга *i* на компенсувала цю втрату. Таким чином, в українській мові утворилася *шестифонемна система голосних* (див. таблицю).

10.3. Сучасні голосні фонemi та їх звукові варіанти

№п/п	Назва фонemi	Головний вияв	Варіанти		
			факультативні	позиційні	Комбіна-торні
1	i	[i] [‘жінка]	[и ⁱ] [‘и ⁱ нод’і] [‘даўн’и ⁱ]		
2	и	[и] [‘сила] [‘сити]		[и ^e] [e ^и] [пи ^e ‘саў] [те ^и х ‘ен’ко]	
3	e	[e] [клен] [бе‘реза]		[e ^и] [и ^e] [e ⁱ] [и ⁱ] [ме ^и ‘не] [‘зайе‘ц’] [ви ^e ‘зи] [‘зайи‘ц’]	
4	а	[а] [‘хата] [ро‘са]		[а [·]] [·а] [·а [·]] [жа·л’] [ко‘н’·а] [j·а·j ‘це]	
5	о	[о] [се ^и ‘лю]		[о [·]] [о [·]] [·о] [·о·] [зо [·] ‘зул’а] [со [·] ‘б’і] [с’·о ‘годні] [‘до·л’а] [‘j·о·jкаje ^и]	
6	y	[y] [тут] [‘муха]		[y [·]] [y [·]] [y [·]] [y [·] ‘с’і] [с’·y ‘ди] [т’·y· ‘т’ун]	

У системі консонантизму стали чіткіше протиставлятися тверді й м’які фонemi. У зв’язку з диспалаталізацією губних звуків зменшилася кількість губних фонем, оскільки давні пом’якшені *б, п, в, м* як самостійні фонemi перестали існувати в українській мові; пом’якшена ж вимова губних перед *і*, зумовлена пристосуванням артикуляції приголосного до наступного голосного (порівн. *голуб’і* — *голуби*), не набула функціонального значення, отже, не стала творити з них самостійних фонетичних одиниць, а збереглася лише

як звуковий варіант фонем *б, п, в, м* твердих. Ствердіння *р'* на кінці й збереження пом'якшеної вимови його на початку складу (*косар* — *косар'а*) обмежило в українській мові позиційне вживання фонем *р'*. Асиміляція звука *й* попередніми м'якими приголосними зумовила появу в українській мові подовжених м'яких фонем $\bar{л}', \bar{н}', \bar{т}', \bar{д}', \bar{д}', \bar{з}', \bar{ч}', \bar{ш}', \bar{ж}'$ та ін.

6. Звукова система сучасної української мови, що історично утворилася внаслідок діяння внутрішніх законів розвитку мови, є продуктом не однієї, а багатьох епох.

7. Фонетична система, яка у своїх визначальних рисах склалася ще в період формування мови української народності, далі не зазнавала істотних змін. Перехід від мови української народності до національної української мови в основному характеризувався не виникненням нових звукових явищ, а, головним чином, поширенням уже існуючих у ній на всю її мовну територію, поступовим витісненням її вузькомісцевих фонетичних рис.

10.4. Сучасні приголосні фонем та їх звукові вияви

№ п/п	ФОНЕ-МА	ГОЛОВНИЙ ВИЯВ	ВАРІАНТИ			
			факультативні	позиційні	комбіна-торні	додаткові
1	[б]	[б] [‘барва]			[б’] [‘б’ілі]	
2	[п]	[п] [п’рац’а]			[п’] [‘п’іс’на]	
3	[в]	[w], [v] [wa’ra], [‘wese’ло]	[v] [va’ra], [‘wese’ло]	[ÿ] [стаÿ] [ÿ’лада] [в] [ба’гацтв]	[w’] [‘w’іра] [v’] [‘v’іра]	
4	[ф]	[ф] [торф] [‘ферма]			[ф’] [‘ф’ізи’ка]	
5	[м]	[м] [сам] [зе’м’ла]		[м] [ритм]	[м’] [‘m’іра]	
6	[д]	[д] [сад] [‘добре’] [з’в’ідти’]		[ɛ] [п’і’ɛ’емні]	[ɛ’], [ɛ] [д’ва ɛ’ат’] [п’і’ɛ’ши ўка]	

7	[т]	[т] [так]				[т'] [п'іт'н'іти°] [ц] [ба'гацтво] [з] [о'зеркало] <i>от дзеркало</i> [ц] ['т'іц':і] <i>тітці</i> [з] [бра'з'ат'а] <i>брат зятя</i>
8	[з]	[з] [ко'зак] [зе'м'л'а]				[ш] [ш'чисти°ти°] [з'] [j'із'д'ат'] [с'] [с'ці'дити°], [ж] [рож'чисти°ти°]
9	[с]	[с] [со'ва] [ро'са]				[с'] [на'м'іс'ці], [ш] [при'н'іш:и°]
10	[з]	[з] [°зеркало]				
11	[ц]	[ц] [па'лац]				
12	[л]	[л] [°лапа]	[л] альвеол. західноукр. [°лапа]	[л] [смысл] (безголосий варіант)	[л] [клен] (<i>середній л</i>)	[л'] [°гал'ці]
13	[н]	[н] [не'су] [°назва]			[н] [°к'інч'к]	[н] [укра'їн'с'кї]
14	[з']	[з'] [з'ят'] [°зуатиє]	[°з'ірка]			[ж] [ск'ріж:и°вут']
15	[с']	[с'] [°с'іно] [°с'аду]	[с'] [°с'іно]			[з'] [п'роз'ба]
16	[з']	[з'] [з'об] [гу'з'і'ю]				
17	[ц']	[ц'] [ц'о'го] [х'лопц'а]				
18	[ж]	[ж] [н'іж]			[ж'] [°ж'інка]	[ж':] [роздо'р'і ж':а] [з'] [у к'низ'ці] [ж'] [по'волж'а]
19	[ш]	[ш] [°шапка] [°пошта]			[ш'] [ш'іст'] [ш':] [ш':] [°розк'іш':у] [°розк'іш':у]	[с'] [б'јес':а] <i>б'єшя</i>
20	[з] <i>дж</i>	[з] [си'зу] <i>сиджу</i> [зм'іл'] <i>джміль</i>			[ж'] [б'ж'іл'ка]	

21	ч	[ч] [час]	չ		[ч'] [ч'іп] [ч':] [ч':] ['пом'і ч':у] ['жовч'у] [չ], [ц'] [л'і ǰ'ба] [у со'роц':і]	
22	р	[р] ['рада] [ва'ритиє]		[р] [те''атр] [р^] [те''атр^]	[р'] [пір'ја] [бур''жан]	
23	р'	[р'] [р'ад]	[р'] [р'ад] [р'і'ка]			
24	д'	[д'] [д'ід] ['д'огот'] ['д'акују]	[д'] [д'ід] ['горд'і]			[ǰ'] [по'ра ǰ' а] <i>порадься</i> [ǰ~] [по'ра ǰ' е"] <i>порадь же</i>
25	т'	[т'] [т'і'катиє]	[т'] [т'і'катиє]			[ц'] [в'із'міц'с'а] [д'] [бород'ба]
26	л'	[л'] [л'іто] ['сил'ниє]	[°л] [°літо]	[°л'іто] ['мисл']		
27	н'	[н'] [н'і'ми ї] [ган''ба]	[н'] [н'іч] [ні'ми ї]			
28	й	[й] ['яма] або['яма]				
29	к	[к] [ру'ка] [руш'ник]			[к'] [к'ін]	[г] [вог'зал]
30	г	[г] ['ганок]				
31	х	[х] [х'мара]			[х'] [глу'х'і]	[г] ['цигд'ітеї] <i>цих дітей</i>
32	г'	[г'] ['гам'ір]		[г] [борг]	[г'] [г'іс'т']	[х] ['вохко]